

ÉSZREVÉTELEK A „ZSINATI IMÁK ÉS BESZÉDEK“ RE TETT ÉSZREVÉTELEKRE.

A Ker. Magvető 1876 évi 6-ik füzetében olvasható „észrevételek a zsinati közgyűlés alkalmával elmondott imákat és beszédeket tartalmazó füzetre“ czimű czikkre, — irányja nehézkessége, szavakat s félmondatokat szőrszálíig hasogatni akaró erőszakolt kritikája, önkényes félremagyarázásai, sajnálatra méltó félreértései, tudákos fontoskodása stb. miatt, — magam s a tárgy érdekében néhány észrevételt tenni szükségesnek tartom. Hogy amaz „észrevételeknek“, általam a zsinat első napján elmondott imára és beszédre vonatkozó részét a fennebbi pár sorban igazán és hiven jellemeztem: arról meggyőződhetik mindenki, a ki amaz imát és beszédet olvasta vagy hallotta, s a ki az „észrevételeket“ amazokkal egybevetni próbálja. Azonban jellemzésünk helyességét ellenészrevételeink folytán be is fogjuk bizonyítani.

Mindenekelőtt mondjuk el saját véleményünket az imáról általában, „Te pedig mikor imádkozol, menj be a te titkos házádba, és ajtód bezárva imádjad a te atyádat, a ki titkon vagyon, és a te atyád, a ki reád néz titkon, megadja neked nyilván a mit kérsz“; így tanít az imádkozás legnagyobb és valódi mestere. Tény is az, hogy valódi lelki imádkozásnak legméltóbb temploma a magány s a legfőbb papja: minden egyes egyén. A magány imája rövid, egyszerű, de szívből jövő — a lelkiismeret közvetítő beszéde Istennel. Az ima célja nem egyéb mint az elmélyedés és a léleknek legmagasabb eszményébe merülés (áhitat) által isteni lényegünknek a testiségből ki- s a legfőbb lényhez fel-emelése, tehát emberiségünk nemesítése, magasztosítása, istenesítése. E célra templomi imában főeszköz: az Isten nagysága, műveinek meglepő nagyszerűsége és szépsége, a történeti lefolyt események, az ember testi és szellemi tulajdonai, erényei és hibái feletti elmélkedés, s az azok szemlélésébe merült lélek gondolatainak nyilvánítása. A magány imájában az áhitat mellé önként csatlakoznak a remény és hit sugallatai: az ohaj, a kérés. Ugyanez a templomi imának is egyik alkotó részét teszi.

Az ima céljának s e cél eszközeinek ilyen felfogása vezetett engem a szóban forgó ima írásában; jól tudva s érezve azt, hogy, ha egy templomi ima, — mely lényegében nem egyéb a magány imája általánosításánál — a hallgatók nagyobb részében legalább az „ünnepeles“ érzetét fölébresztette: nagy célzt ért el.

E felfogás okozta azt, hogy a valló rész, mely a modernebb imákban különváló ^s a más két részzel „arányos“ darabot még a „szakírók“ imáiban sem alkot, az első — magasztaló részbe — olvadt bele. Másik vezetőm volt az alkalmosság, melyet egy unitárius zsinaton mondandó ima szükségessé tesz. Harmadik volt, a nyomban következő beszédhez alkalmazkodás. Hogy e hármas célnak megfelelőleg irt ima menyinyiben mondható sikerültnek: abban bíró lenni nem akarok; de hogy egy *physicomathematicus* egyetemi tanárságát az „arányosságot“ benne feltalálni nem tudta s ama hármas indokot át nem látva, a gondolatokat rendezetleneknek mondja: azt természetesen találom. Hogy az ima kezdetén, Isten mint „okozó hatalom“, mint „örök élő ész“, mint „öntudatos akarat“ s ezeket együtt véve, mint „bölcsetség“ iratik le — ezekben a „sok tárgymásítás“ miatt „a szabatosság hiányát“ E. ur szembe tünően érzi, s azt a kifejezést, hogy „az emberiség történetében az események fonalát Isten ujjai fonták“ — antropomorphismusáért megrójjá; de szembe tünően nem érzi s „észre se veszi“ E. ur azt, hogy az ima magasztaló részében Isten úgy iratik le, mint a ki a természetben nagy, az emberiség történetében nagyobb, s az emberi egyénben s annak nemesebb érzelmeiben — a humanitásban — legnagyobb. Mindezekben s tán a folytatásban is egy kis érezhető rendet s összhangot mégis csak fel lehetne fedezni; s az a „sok tárgymásítás“ se hibáztható, mert a csak „uram, uram!“ kiáltásban semmi szépséget se látunk, bármennyire tessék is az E. urnak.

E. ur hibáztatja az „akarat“ előtt a „szabad“ jelzőt, idézván tontos képpel Herbart és Leibnitz értelmezéseit az akaratról. Az egészből az tűnik ki, hogy E. ur nem azért idézett, hogy állítását bebizonyítsa, hanem azért állított, hogy amaz idézeteket, melyek által roppant széles ismeretét a világ előtt tán fitogtathatja, megtehesse. A minden nemzet nyelvén meglevő szabad akaratnak ily kitörölni-akaráására — miután a szerkesztők is ellenvéleményt nyilvánítottak — nem is kellene mondanunk semmit. Azt a megjegyzést mégis megteszszük, hogy E. ur vagy nagyon „vagyott“ (Herbarttal) észrevételei megírására s így követte ő sz t ö n é t, akarat a s z a b a d nem levén, — vagy a beszédek olvasása közben ötlött eszébe a gondolat, s így követte értelmét, reflexioi aztán készen levén a szándékkal; és így, ha az első esetben nem is (s ezt ha annyira kívánja, el is hiszszük), de a másodikban tán E. ur akarat a s z a b a d volt abban, hogy megírja-e vagy ne?

Ennyit a könyörgésről, melyről nem önmagunknak eulogiát irni volt célunk, hanem az, hogy E. ur akaratos — bocsánat! — ösztönszerű s erőszakolt bírálatát, — ha tán van a ki úgy fogná fel mint ő — gyengítsük s egy kis felvilágosítással szolgáljunk. Ugyanezt fogjuk tenni a beszédnél is.

A beszédre vonatkozó észrevételeknek 5 első sora el-

ismerő s dicsérő. Ugy látszik, hogy ezek megírása közben E. urnak akarata nem volt szabad, mintegy akaratlanul kifejezést adván a hatásnak, melyet a beszéd kezdetének „zamatossága” s „tisztá folyása” reá „kellemesen” gyakorolt. De csakhamar győzött az önkény, valószínűleg az „erős” akarat s a tovább következő három, nehezen érthető sorban (mert érthetetlen irány tekintetében E. ur példát ad, hatalmast) olyas valamit „vétet észre”, mit én, a menyinyire érteni tudom, gyanúsításnak olvasok ki. És erre, miután a „Magvető füzetekben” még e beszéd alapeszméihez „hasonlókra” se találtam, miután megvagyok győződve, hogy tudatosan ama füzeteknek egyetlen egy sorát se használtam fel soha, miután tudom, hogy ha csak alapeszméket vettem is át, azoknak forrását megneveztem, vagy idéző jelek által biztosítottam — ezeket tudva, csak annyit mondok, hogy a mily rút és megbélyegző a plagium, ép oly rút s tán rútabb és aljasabb az alap nélküli, a be nem bizonyítható s így nemtelen gyanúsítás. Erre felelheti E. ur, hogy ő csak „hasonlók”-ról beszélt, s hozzá tehetnök, hogy ugyanazon tárgyról bajos lenne két beszédet írni, melyben az alapeszmék némileg hasonlók ne lennének, s hogy E. ur is azt prédikálja még e bírálatban is — értve azt a részt, mely eredeti lenne — a mit sokan és sokszor prédikáltak. Ez mind lehet igaz, de gyenge érv ily komoly kérdésben. Ép azért, bármi mentsége lehetne is, mi é pár zavaros sort, rossz akaratú gyanúsításnak — hogy nagyobbat ne mondjunk — tartjuk s mint ilyet a fennebbi okoknál fogva saját fejére viszszadobjuk.

Hogy a beszédben „a logikai rend s fejlődés” menyinyire van meg — azt ítélje meg a szives olvasó magából a beszédből s ne E. ur után.

Hogy a „hasonlatok” Martineautól kölcsönöztettek, azt is honnan állítja, mikor szerző nyíltan megjegyzi, hogy csak a hasonlatok „alap gondolatait” vette át, vagy inkább eltanulta a tanítvány tanárától, s megjegyzése által is csak hálás elismerést kívánt nyilvánítni?

Ama hasonlatokban egyebek közt ez van mondva: „ha áll az, hogy a természet nagy lönyvének megírására nagyobb értelem kellett, mint annak olvasására: úgy nem az oktalann anyag az, mely önmagát gondolja, hanem amaz isteni értelem stb. stb.” E. ur azt mondja, hogy a hasonlatok igen szépek, de bizonyosságukat a kezdetükre állított „ha” szócska erősen csökkenti. Na már, ha E. ur így van vele, akkor csak maradjon „álláspontján”, mely materialismusra hajlik, lehet, hogy öntudatlanul. A ki kételkedik abban, hogy a természet nagyszerűségét az embernél (mely olvasása) nagyobb értelem alkotta (irta): az olyan ember ne szóljon az isteni, vallásos dolgokról, s a hívők nagy sergének lelki nyugalmát ne zavarja meg ily „észrevételekkel”. Az ily skeptikus gondolatoknak ezen egyházi füzet lapjai soha sem voltak nyitva — kivéve megzafolás végett — s reméljük ezután se leendenek. Mi

minden józangondolkozásu emberről felteszszük, hogy ama „ha“-nak igazat ad; tételünk nem állítólagos, hanem csak feltételes, hogy annál engedékenyebb s megnyerőbb legyen. A ki tagadja, azzal nincs miért tovább szóba állanunk.

A hasonlatokban tovább ez áll: „valamint tevékenységünk s akaratumk gyakorlatában hatalmat fejtünk ki, melyről tudatumk van s mely eredményt idéz elő: ugy a nagy mindenségben az okozó hatalom, az erő — nem esetleges működés, hanem egy öntudatos akarat, mely a működések elébe örökös célokot tűzött ki. Az akarat anynyi mint értelem és szándék“. E. ur itt azt jegyzi meg, hogy az akarat értelmezése „nincs semmi összszefüggésben a hasonlatokkal“. Szegény E. ur! Itt valóban könnyű lenne satyrát irni, hanem inkább sajnálkoznánk az ily szemmel látó, észszel nem észlelő „észrevévő“. Azt észrevette E. ur, hogy az okozó hatalom az erő akaratnak van nevezve; de azt az ő „álláspontjából“ nem vette észre (gyarló materialista!), hogy ellenfeleink — a materialisták azt mondhatják: „ha akaratnak nevezitek is, mégis csak vak, csak véletlen, csak esetleges az (vagy E. ur szerint tán ösztönszerű), — ezért van az a helyes és nemcsak összszefüggő, de szükségképen oda tartozó értelmezés, hogy az akarat anynyi mint értelem és szándék. Hasonlóan, nem látunk semmi „eszmezavart“ abban, ha, az E. ur játszi gúnyja szerint, ezen állításban: az Isten öntudatos akarat, az akarat helyébe helyetteseit teszszük t. i. értelem és szándék, és így előáll a tétel: isten anynyi mint öntudatos értelem és szándék. Mi épen ezt akartuk elérni, s a „kevésse kívánatos eszmezavart“ az E. ur fejében találjuk. Mert sem az értelem nélküli, sem a szándék nélküli cselekvés erkölcsileg érdem- vagy hibául beszámítás alá nem esik. Természetesen E. ur „álláspontjánál fogva“ fogván fel az akaratot, különösnek találhatta (s ugy is van) a gondolatot, hogy isten anynyi mint ösztönszerű erő, vagy önkéntelen vágy. — Az a tétel is, mely Senecától van idézve nyomban a fennebbiek után — mint az előbbiek összszegezése — teljesen összszefügg azokkal, ép ugy mint összszeadandó $1 + 1 + 1$ összszefügg az $= 3$ eredménynyel. Mert ha isten (a mint a beszédben állitva van) anynyi mint élő lélek, végtelesen ész, öntudatos akarat, — ezeknek egybefoglalásakor miért ne mondhatnók röviden (Senecával), hogy „a mi az emberben a lélek, az az isten a világban“, és hogy miért nincs ezekben semmi összszefüggés: azt mi nem, s E. ur még kevésbbé tudná kimagyarázni.

E. urnak tovább következő észrevételei saját értetlenségét s a rosz akaratot (ha ily jelzöt tehetünk az akarat elébe) még jobban bizonyitják, anynyira, hogy csaknem kritikán alól állanak. Ugy látszik, hogy a világhírű nyelvész Müller Miksát is csak az éleztalaplókból ismeri. Ezt meglehetne bocsátani, de a gunyolódást, ha

tudatlanságból ered is, nehezen hagyhatjuk szó nélkül. Később rátérünk. Itt csak arra teszünk megjegyzést, hogy E. ur e tételünket: „Istenről eszméink, mihelyt kiejtjük, változtatják színöket sth.“ hibáztatja. Szegény feje! nem érti a dolgot. Hogy is értené? hisz minden pap prédikálja, hogy az Isten megfoghatatlan, leirhatatlan. Az író is csak annyit akart mondani, hogy bármily magasztos gondolataink s eszméink vannak is Istenről: azokat valódi fenköltésükben kifejezni s a realitásnak kellően megfelelőleg körülírni egyes emberek sem tudják, s a nagy tömegben, mely eltanul és utánoz, a legmagasztosabb eszmék még inkább elhomályosulnak, eredetiségökből kivetköztetnek, tisztaságukat elvesztik. De szükségtelen is a magyarázat; E. urnak ugy se fér a fejébe; más olvasó pedig, mind az ama sor előttiékből, mind az utánaivalókból (minthogy a beszédben bőven kifejtve vannak) azonnal látja és érti. Erről megvagyok győződve, s így a megrovás csak E. ur ellen bizonyít.

Azt a vádat, hogy író a különféle philosophiai iskolák elvei után kapkodnék s hozzájok tulságosan ragaszkodnék, minthogy ez a kettő együtt meg sem állhat — mint alaptalan állítást visszautasítjuk. Hogy magasztos eszme a beszédben ne lenne: azt czáfolja meg, ha teheti, maga a beszéd.

„Arra utalás végett“, hogy E. ur elveit s utasításait csak ott használja s mutassa be, a hol szükség van reá s akkor is ugy, a mint azok a dologra tartoznak, — megjegyezzük, hogy utalásai bizonyítása szerint az E. ur gondolkodásának „typusai“ nagyon is „gyermekkoraiak“, s képzeteknek „jegezei“ nem a szabályos, hanem a háromhajlásu rendszerbe tartoznak, feltéve, hogy legalább jegecednek. A ki az E. ur „elfoglalt álláspontján“ áll, az-az, a ki a vallásos eszmék alapjának magyarázását is (levén tán ő maga is physicus) Tindaltól, Darwintól s a természettudományokban elismert más tekintélyektől veszi: utalásainak, ha megértheti s ha azután saját eszével is élni tud, vehetné valami hasznát. De mi, a kik nem tartjuk a vallást csupán az érzékek csiklándoztatásának s az idegek rángatózásának, soha se fogadjuk el azt az állítást, hogy „az emberiség (vagy akár egy gyermek) érzeményei, érzései és vágyai — bármikép jegecedjenek is „eredeti typusaik megtartása mellett“ — „a megtalált természeti személyeknek egy kútfőt teremthetnének“. Hasonlóan, a szemlélődést se tartjuk pusztán az érzékek gyönyörködtetésének. Az az „elmélázás“, az a szemlélődés, az az érzés, érzemény és vágy, melylyel az ész és annak reflexioi együtt nem járnak: a természeti tárgyakat s tüneményeket nem személyesíthetik; mert a személyesített tárgy v. tünemény nem lehet egyéb, mint önmozgó s egyebet mozgató (tehát egy vagy más okozatra nézve) ok, az okság elvét és törvényét pedig csakis az ész hordja magával s alkalmazza is minden személyesítésnél; s a személyesített többnek egygyé változtatása csupán az ész dolga. Mi e

sorokban a személyesítést az E. ur által ugynevezett „vallási megszemélyesítések“-re értettük és alkalmaztuk. Ezt azért kell megjegyeznünk, mert oly érthetetlen okoskodással pöfög az „utalás“ nagy részében különösen, melynél különbet a L. J. által irt: „a nap és föld együttes életé“-ben is alig lehet találni. Nem is hiszszük, hogy ez író — mint physicus — ne tanulmányozta s irányát el ne sajátította volna. „Utalásai“ két első pontjából azt is lehetne gyanítani, hogy az emberiségnek volt oly időszaka, melyben az csak „érzésein élt“. Erre azt mondjuk, hogy ily állapotban az nem volt emberiség, mely szerintünk az öntudattal kezdődik, s így természetesen személyesíteni se tudott, s csak „érzésein élve“ személyeket nem találhatott, még kevésbé egy „kút-főt“ azoknak. Ily állapot lehetett tán az ember majom-kora (ha volt ilyen kor), vagy Ádám apánknak az esés előtti életszaka, mely esést tán leginkább tekinthetnénk az öntudat és istentudat felébredése (ha jobban szereti: előállása) perczének; mely bizonyítja, hogy az isten-megtalálás legfőbb útja a lelkiismeret vagy magasabb öntudat.

Mi igen is hiszszük és állítjuk azt, hogy az emberben természetileg (tehát születésénél fogva) benne van a vallásos érzés vagy ösztön, melyet a természet jelenségei, tüneményei saját gyermekében fölbresztenek. Állítjuk, hogy ez érzés kezdetlegességében egybeesik a félelem, vágy vagy hála érzéseivel (akár a függés érzetével), de ez érzések magukban még nem alkotnak vallást, míg az érzés és gondolat — a szív és ész öszhangja, a lélek, annak alapot nem szolgáltat; a mely esetben pld. az isten érzet istentudattá lesz, értve a szót legprimitivebb jelentőségében. Ily értelemben az isten eszméje — ha úgy tetszik — „innata“. Ily értelemben tehát „az isten eszméjének alapja a lélekben van“, s ezt újra és újra állítjuk, s újra meg újra helytelenek mondjuk az észrevételt, mely szerint tételünket E. ur önként eleendőnek mondja. Az ő „utalása“ szerint igaz, hogy elesnék az egész isteneszme, mint elesett maga az utalás írója. Ily tételért s annak egyházi beszédben írásáért s templomi szószéken előadásáért az anynyi ezer meg ezer ker. pap közt aligha volt valaha egy is megróva, s ép ezért, csak az észrevevőt és „álláspontját“ s nem a dolog érdemét tekintve, nem is vettük volna beszámítás alá esőnek. Azt mondhatja E. ur, hogy mi a „lélek“ értelmét némileg az ő körülírása szerint fogtuk fel s így az ő bírálata is itt mentve van. Igaz; de hátha a lélek anynyi mint ész, akkor az isten eszméjének alapja nem az ész lesz-e!? Lehet-e s volt-e valaha eszme, melynek alapja nem az ész lett volna!?

Még csak egy megjegyzésünk van az „észrevételekre“. Azt írja E. ur: s végre megfelelné (a beszéd) a czimnek, nem negélyezve (!) a művészet és költészet alkotásait, melyeket a vallásiak nem hogy túlszárnyaltak volna, miként alap nélkül állittatik, hanem azokkal egészen egy körbe: a széptaniba esnek“. Föltéve, hogy a

mint a köztelenül következő szavak értelméből kivehető, E. ur a „negélyezés“ alatt lenézést, fitymálást értett: lássuk, mielőtt itél-nénk, ide vonatkozólag mi áll a beszédben. Ott szóról szóra ez van: „A művészet és költészet is szül nagy eszméket, de főnn len-gő szárnyaikkal is alig érhetik utól magas röptü anyjukat — a vallást“. Állítottuk tehát, hogy túlszárnyalta a vallás a másik ket-tőt, de hol áll az, hogy nem egy körbe tartozik azokkal? Ki fog-hatja ránk a fennirt állításból kiindulva józan észszel azt a sület-lenséget, hogy az anya a leányaival nem egy körbe, egy nembe tartozik? Ezt tovább bizonyítani szükségtelen. S hogy a vallás va-lóban „magaröptü anyja“ főnlengő szárnyu leányainak (költészet, művészet): ezt tán E. urnak bebizoyithatjuk, kérdve, hogy vajjon a világirodalomban a költészet legkitünőbb alkotásai (Homer, Mil-ton, Dante stb. művei), az utólérhetlen görög szobrászat, a festé-szet, a zenészet (nagyszerü Te Deumok, oratoriumok stb.) legma-gasztosabb eszméiket s eszményeiket nem a vallástól vették-e!!? Biz így van ez uram! De ha az embernek egy téren, se kellő ismerete nincs, se a maga eszén járni még nem próbált s mégis egy-szerre mint kritikus akar fellépni: fellépik (mert új emberek elől a tért elzárni nem szokták, s helyesen) s elmondva mindent, a mit tanult, olvasott vagy tanáraitól hallott — akár oda tazto-zó akár nem, — az eredmény = ignotos fallit, notis est derisui.

Ellenészrevételeimet tovább nem folytatom. „Arra utalás vé-gett“ azonban, hogy E. ur beszédem rendetlen rendszerét mi-kép foghatná fel legtalálóbban, megjegyzem, hogy én az alapigéket akartam feldolgozni, s csak miután ez megvolt, adtam a címet, hogy a szokásnak eleget tegyek. Látható ez onnan, hogy az egész, loszszu alapigéből tán egyetlen mondat sem maradt ki, mely fejtegetve s ha tán kitéréssel is, felemlítve s némüleg körülírva ne lett volna. Az apostol önalkalmazását bővebben fejtegetni alka-lom- s időszertünek találtam. Azután kiemeltem két lényeges pon-tot — a kettő között egy kis kitéréssel az alapigék kedvéért — u. m. „isten a természetben“ és „isten a humanitásban“. Hogy eze-ket nem az E. ur „álláspontja szerint fogtam fel, arról nem tehe-tek. Szerencsémre, vannak, kiknek így is tetszett a kidolgozás. Vé-gül fejtegetni próbáltam: mi az Isten lényegileg, böl-csészeti, történelmi és lélektani (e két utolsó szó a nyomtatásból ki-felejtődött) szempontból. E pont alatt volt elősorolva röviden — mert a beszédnek nemcsak enynyi czélja volt — az Istenről való felfogások történeti különválása s tovább fejlődése, azzal a meg-jegyzéssel, hogy ez mindig arányban van az emberiség haladásával. Az E. ur „utalása“ láthatólag csak erre az egy pontra vonatkozik, s más „álláspontból“ egy más beszéd tárgyát képez-hetné (többek közt br. Bunsen 3 kötetet irt erről. — Hogy a be-széd teljesebb legyen (én legalább ilyennek akartam), oda csatol-tam az Isten felőli két legfőbb kérdést: hány az Isten? és mi az Isten? feelve az elsőre egy Müller Miksaféle tétellel,

hogy az Isten eszméje eredeti tisztaságában (tehát szülemlésekor) „se nem monotheisticus, se nem polytheisticus stb. s hogy a tétel önmagának nem „ellentmondó“: a tovább következő sorokban ki magyarázni próbáltam. Nem is talál abban „ellentmondót“ senki, a ki saját eszével ellentmondásban nincsen. Tudhatná E. ur (s ha tudná, nem gunyolódnék vele), hogy a nyelvtudománynak is vannak sarktételei, igazságai, melyek ép oly erősek, mint a természettani törvények és tételek, s a melyeknek ereje és módja szerint fejtegetve pld. a mythológiát, épen Müller Miksa meglepő eredményt mutatott fel, melyből E. ur utalása első részét érthetőbben s helyesebben irhatta volna. Ugyanez írónak vannak remek értekezései s könyve a vallásról, mint tudományról is. Ezeket se ártana ismerni. Én egy nyelvtani tételt, egy törvényt, melyet már első olvasásakor igaznak s megdönthetlennak elfogadtam, idéztem beszédemben, azt remélve, hogy egy ilyen a skeptikusok és a bigot-tak előtt erősebb érv lesz, mint a megszokott, közönséges állítások, melyekkel szemben kibuvó lyukaikat már jól ismerik. — Aztán idéztem mindkét kérdésre nagy mestereink vélekedéseit és szavait. Végül, az alapigékhez szorosán ragaszkodva, idéztem azon költők egyikének himnusát, a kikre az apostol hivatkozik. Ez volt beszédem rendje.

Magam s az igazság iránti kötelesség teljesítéseül ennyi elég lehet. Hogy e sorok elején adott jellemzésemet s tán ennél többet is, bebizonyítottam-e — ítélje meg az olvasó.

Derzsi Károly.